
ŽIVETI IN STANOVATI V OSMANSKIH MESTIH BOSNE IN HERCEGOVINE

Alenka Avžlahar

485

IZVLEČEK

Avtorica v članku predstavlja izsledke raziskave o poglavitnih značilnostih osmanskega urbanizma, za osmanska mesta značilne topografije in stanovanjske kulture prebivalcev v mestih Bosne in Hercegovine v obdobju osmanske vladavine, ki jo je izpeljala na osnovi preučevanja in analize strokovne literature in potopisov.

Ključne besede: etnologija, mesta, Bosna in Hercegovina, obdobje osmanske vladavine, stanovanjska kultura

ABSTRACT

The article presents the findings of a research into the principal characteristics of Ottoman urbanism, the typical topography of Ottoman towns, and the dwelling culture of town inhabitants in Bosnia and Herzegovina under the Ottoman Rule. The research was carried out by studying and analysing the available professional literature and travel books.

Key words: ethnology, towns, Bosnia and Herzegovina, the Ottoman Rule, dwelling culture

Uvod

V kulturni dediščini Bosne in Hercegovine, ki je med letoma 1463 in 1878 pripadala osmanskemu cesarstvu, so se do danes ohranili nekateri elementi kulture, ki so se v deželi uveljavili v obdobju osmanske vladavine. Na ravni materialne kulture mednje gotovo sodijo nekatere ohranjene značilnosti osmanskega urbanizma, med katerimi je najbolj vidna podoba tradicionalne mestne stanovanjske hiše osmanskega tipa. V pričujočem prispevku¹ predstavljam najpomembnejše izsledke raziskave, s katero sem poskušala razkriti celovitejšo podobo oziroma poglavitne značilnosti nekdanjega osmanskega urbanizma, za osmanska mesta značilne topografije in stanovanjske kulture prebivalcev osmanskih mest Bosne in Hercegovine.

¹ Pričujoče besedilo je nastalo na osnovi diplomske naloge *Živeti in stanovati v mestih Bosne in Hercegovine v osmanskem obdobju* pod mentorstvom dr. Božidarja Jezernika na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo leta 2002.

Nastanku raziskave so botrovala vprašanja, ki so se mi porodila iz želje po bolj poglobljenem razumevanju današnje podobe kulturne dediščine v mestih Bosne in Hercegovine: kako je bilo zgrajeno balkansko osmansko mesto, kakšna je bila njegova vloga, kdo je v teh mestih živel, katere so bile značilnosti mestnega gospodarstva, kaj je najbolj značilno opredeljevalo urbani način življenja in stanovanjsko kulturo mestnega prebivalstva in, nenazadnje, zaradi katerih značilnosti balkanskih osmanskih mest so jim po koncu osmanske vladavine v večini balkanskih dežel morali nadeti povsem novo, "evropsko" podobo?²

Raziskava je nastala na podlagi preučevanja in analize različne strokovne literature (s področja arhitekture, zgodovine, družbene geografije, sociologije) in analize številnih potopisov zahodnih popotnikov ter osmanskega potopisca Evlije Čelebija. Geografsko se osredotočam na območje Bosne in Hercegovine, ker je bila dežela v osmanskem obdobju enotna pokrajina in je v odnosu do oblasti ohranjala poseben položaj, poleg tega pa so se zaradi domačega izročila v njej uveljavile nekatere regionalne značilnosti kulture. Časovni okvir naloge zajema celotno obdobje osmanske vladavine v deželi.

V Bosni in Hercegovini se je po utrditvi osmanske oblasti pričel izrazit proces urbanizacije, ki je bil hkrati začetek pravega razvoja mest in mestnega gospodarstva. V novi državi so v večja naselja sčasoma prerasli nekateri prej obstoječi srednjeveški trgi. Nekatera mesta so ustanovili šele novi oblastniki, a tudi ta so se hitro razvila v večja središča. Mesta so postala sedeži politične oblasti, središča osmanske administracije, močna središča obrti in trgovine ter sprva tudi središča za oskrbo vojske. V Bosni in Hercegovini je prišlo tudi do visoke stopnje islamizacije domačega slovanskega prebivalstva. Muslimani so sčasoma postali večinsko prebivalstvo v mestih, kar je zaradi njihove omenjene vloge spodbujala sama oblast. Zaradi takšne vloge urbanih naselij so se tam tudi sicer najmočneje uveljavili vplivi osmanske kulture.

V osmanskem obdobju Bosne in Hercegovine so se uveljavili novi načini izgradnje mest, različnih objektov sakralnega in javnega značaja ter graditve in opreme hiš. Spremenila sta se torej hitrost in način urbanizacije, s tem pa tudi podoba mestnih naselij.³ Novi oblastniki so s seboj prinesli že izdelana načela izgradnje mest, ki so odsevala značilnosti tedanje kulture, ustroja družbe in načina življenja v mestih. Nanje je v veliki meri vplival islam, tedaj dominantna religija v cesarstvu.

Glavne značilnosti urbanizma in topografije osmanskih mest Bosne in Hercegovine

Ena glavnih značilnosti prostorske ureditve osmanskih mestnih naselij je bila dosledna funkcionalna delitev mesta na poslovni del, ki se je imenoval *čaršija*, in na stanovanjske površine, ki so jim rekli *mahale*. *Čaršija* se je vedno nahajala v

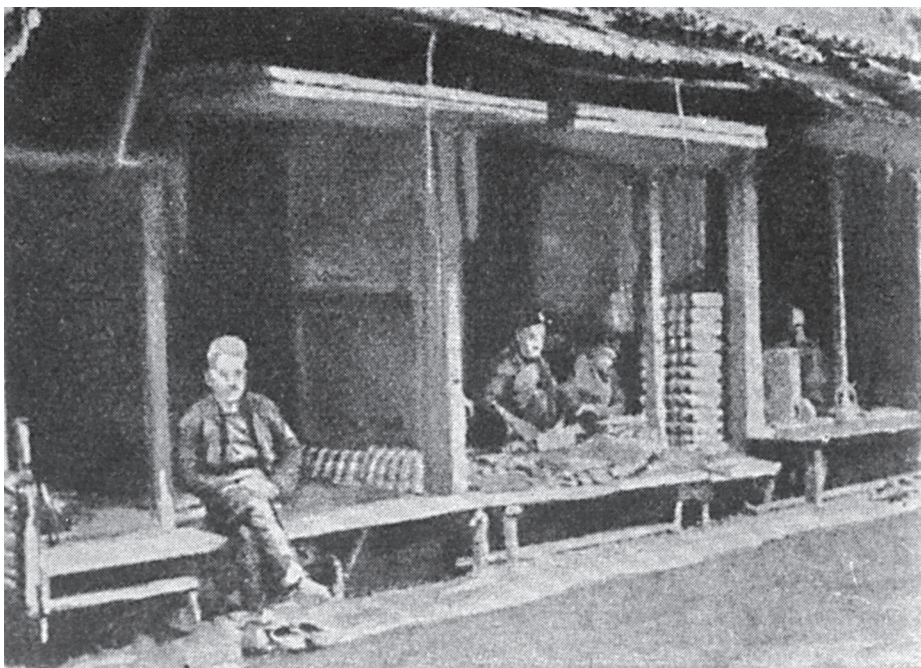
² Raziskava, ki jo z bistvenimi izsledki predstavljam na tem mestu, je tako nastala pravzaprav zaradi spoznanja, da doslej v slovenski etnologiji nimamo samostojne študije, ki bi obravnavala to problematiko. Podobno velja za druge regionalne etnologije z območja nekdanje skupne države.

³ Sulejman Smlatić, Banja Luka: Grad i njegove funkcije. Svjetlost, Sarajevo 1978, str. 34–35.

Ulica v čaršiji

(vir: Dušan Grabrijan, Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu s posebnim ozirom na sodobno, str. 185)

Dućani

(vir: Dušan Grabrijan, Bosensko orientalska arhitektura..., str. 49)

središču naselja in ob glavni prometni poti, okoli nje pa so se širili stanovanjski deli, katerih ulice so izhajale iz *čaršije*.⁴

488 V *čaršiji* se je odvijala vsa gospodarska dejavnost mesta. Sestavljal jo je splet ulic in uličic v jedru mestnega naselja z množico majhnih obrtniških delavnic (*dućanov*) in bolje grajenih skladišč za trgovino.⁵ Poleg delavnic obrtnikov so *čaršijo* tvorile še prodajalne trgovcev (*bezistani*), tržnice, skladišča in tiste javne zgradbe, ki so bile nujni sestavni del središča mesta, da je to lahko delovalo po načelih tedanje družbe. Zato so se tam nahajale še verske ustanove, v prvi vrsti džamija, ter verske srednje šole (*medrese*) in zgradbe islamskih mističnih redov (*tekije*), a tudi bogoslužni objekti drugih verskih skupnosti. K delovanju gospodarskega dela mesta so pripomogli še *hani*, *karavanseraji* in *musafirhane*, kar so bila prenočišča za vse vrste popotnikov in trgovce, komunalni objekti, kot so vodovod, javna kopališča (*hamami*), javne pipe (*česme*) in vodometi ter javne kuhinje (*imareti*). Značilnost osmanskih mest so bile tudi številne kavarne. Za *čaršijo* je bilo značilno tudi to, da je bila, za razliko od stanovanjske arhitekture, po svoji zgradbi in podobi enaka v vseh osmanskih deželah, saj se *čaršija* v Srbiji, Makedoniji ali Bosni ni razlikovala od *čaršije* v Mali Aziji.⁶

Ulica v mahali

(vir: Dušan Grabrijan, Bosensko orientalska arhitektura..., str. 69)

Mahalska česma

(vir: Dušan Grabrijan, Bosensko orientalska arhitektura..., str. 187)

⁴ Alija Bejtić, Ali-pašina mahala u Sarajevu: Prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada. V: Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1966, str. 19.

⁵ Sulejman Smlatić, nav. delo, str. 35.

⁶ Husref Redžić, Islamska umjetnost: Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd (etc.), Jugoslavija (etc.) 1982, str. 36.

Stanovanjske površine, ki so obdajale *čaršijo*, so vedno tvorile večino ozemlja mesta. Zanje je bila značilna posebna ozemeljska organizacija, katere osnovna enota je bila *mahala*.⁷ Nastajati je začela tam, kjer je že obstajalo nekaj hiš ali mestu bližnja vas. Ko se je zbralo že dovolj hiš v naselju, se je našel dobrotnik, ki je dal sezidati molilnico, *mesdžid*, in druge značilne objekte *mahale*. *Mahalo* je ponavadi sestavljalo 40–50 hiš, ki so obkrožale *mesdžid* in pripadajoči *mekteb*, versko osnovno šolo. Značilni objekti posamezne *mahale* so bili poleg molilnice in verske osnovne šole še *česma* ali ulična pipa, pekarna in ponekod trgovina z živili. V *mahalah* so se nahajala tudi pokopališča.⁸

Mahale so se načeloma oblikovale na osnovi religiozne pripadnosti, kar je bilo značilno za fevdalno družbo, v kateri je osnovno ideologijo predstavljala religija. Kateri religiji so pripadali prebivalci neke *mahale*, se je dalo ugotoviti po vrsti verskega objekta v njej, bodisi džamije, cerkve ali judovske sinagoge. Molilnica je predstavljala središče skupnosti tudi v ozemeljskem smislu, saj se je naselje širilo krožno okoli nje.⁹ *Mahala* je bila tudi najmanjša administrativno-teritorialna enota, ki jo je v stikih z oblastmi predstavljala *muhtar*, starešina *mahale*, ko te vloge niso več imeli verski predstavniki posameznih veroizpovedi.¹⁰

Stanovanjska kultura prebivalcev osmanskih mest Bosne in Hercegovine

Stanovanjske hiše v balkanskih vaseh in trgih pred obdobjem osmanske vladavine so bile lesene in prostorsko slabo razvite. Mestna hiša, ki so jo prinesli osmanski oblastniki, je predstavljala neprimerljivo bolj razvit tip hiše in višjo stanovanjsko kulturo, zato jo je sprejelo tako islamizirano kot tudi krščansko prebivalstvo.¹¹ Stanovanjska hiša na Balkanu je v osmanskem obdobju zaradi drugačnih podnebnih pogojev dobila drugačen videz, a je hkrati ohranila osnovne prostorske in oblikovne značilnosti hiše osmanskega tipa.¹²

Lega in zunanjsčina bivališč

Za stanovanjsko hišo, ki se je uveljavila v mestih po prihodu osmanskih Turkov, je bilo značilno, da je bila ograjena z visokim zidom. Ta je hišo obdajal na delu, ki je mejil na ulico. Načeloma so se na ta način ob ulicah vrstile vse hiše v posameznih stanovanjskih soseskah, *mahalah*. Te hiše so na ulice mejile z zidom, na notranjih straneh pa so parcele ločevale vrtna ograja. Zid je torej omogočal popolno ločitev zasebnega, intimnega, družinskega življenja od javnega prostora. Za zidovi hiš so

⁷ Alija Bejtić, nav. delo, str. 19.

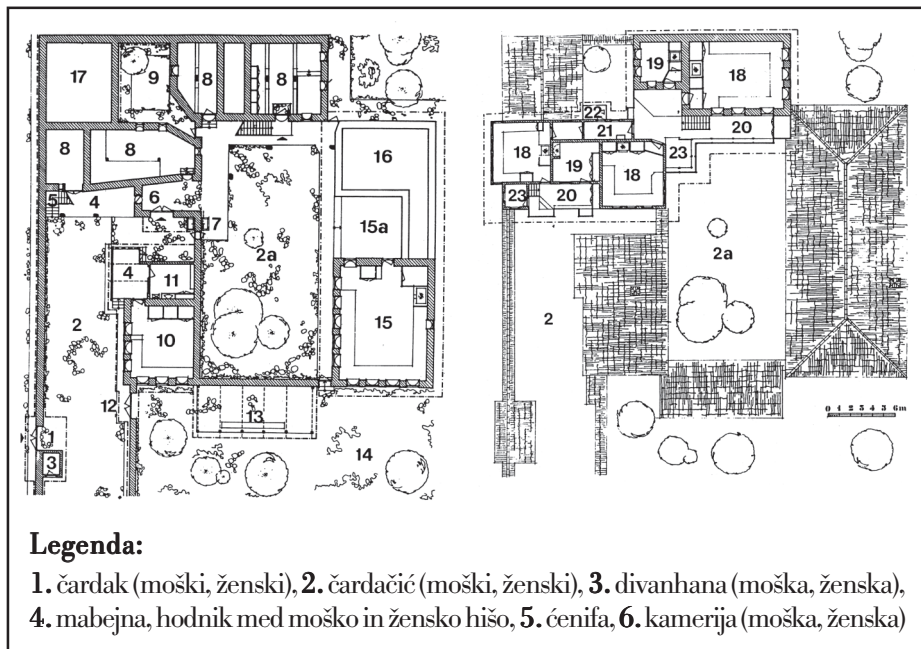
⁸ Sulejman Smlatić, nav. delo, str. 35.

⁹ Alija Bejtić, nav. delo, str. 20–21.

¹⁰ Alija Bejtić, nav. delo, str. 25.

¹¹ Husref Redžić, nav. delo, str. 37.

¹² Husref Redžić, nav. delo, str. 36.

Tloris *Svrzove hiše*

(vir: Dušan Grabrijan, *Bosensko orientalska arhitektura...*, str. 108, 109)

se nahajala notranja dvorišča, imenovana *avlije*.¹³ Posamezna stanovanjska hiša znotraj zidov *avlij* je bila namenjena bivanju ene družine. Takšne vrste stanovanjsko arhitekturo je narekovalo zaprto življenje muslimanskih družin, pri katerih so ženske živele odmaknjeno od pogledov tujcev, v krogu družine. Zato sta nastali ločeni moška in ženska *avlija* ter v notranjosti bivališč moški in ženski del hiše. Vstop z ulice v *avlijo* je vodil skozi nizka in široka glavna vhodna vrata, *kapijo*. *Kapija* je imela s strešno kritino prekrit nadstrešek in stopničko, ki naj bi zadrževala nesnago z ulice. Vrata *kapije* so bila vedno zaprta. Da bi lahko vstopil, je bilo potrebno potrkati na vrata s posebnim, na vrata pritrjenim tolkalom, *zvekirom*.¹⁴

Praviloma so bile stanovanjske hiše enonadstropne.¹⁵ Bile so brez kleti. Njihovi temelji so segali le kakšnih petdeset centimetrov globoko v zemljo.¹⁶ Pritlični del hiše je bil ponavadi zidan in masivno grajen. Gradili so ga bodisi iz kamna¹⁷ bodisi iz *čerpića*, zidakov iz nežgane gline.¹⁸ Ta del hiše je imel le majhna okna. Gornje nadstropje

¹³ Oblika hiš z notranjimi dvorišči je sicer že zelo stara. Osmanski Turki so jo prevzeli preko Seldžuških Turkov od Perzijcev, ti pa so jo prenesli iz helenistične arhitekture. Po: Redžić, nav. delo, str. 51.

¹⁴ Dušan Grabrijan, *Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu s posebnim ozirom na sodobno*. Partizanska knjiga, Ljubljana 1985, str. 112.

¹⁵ Ta podatek navaja več avtorjev, na primer: Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Svjetlost, Sarajevo 1990, str. 59; Husref Redžić, nav. delo, str. 36.

¹⁶ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 152.

¹⁷ Antun Hangi, nav. delo, str. 59.

¹⁸ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 150.

so gradili iz lesenega ogrodja, ki so ga polnili s *čerpići*. Zidano gornje nadstropje so poznali le v predelih, kjer je bilo dosti kamena in kjer je obstajala tradicija gradnje kamnitih hiš. V gornjem nadstropju so se, za razliko od pritličja z majhnimi okni, nahajali tudi značilni prostori z večjim številom oken, povezanih celo v nize.¹⁹

Notranja delitev prostorov

Tudi marsikatero značilnost notranje delitve prostorov so se oblikovale zaradi zahtev muslimanskih verskih predpisov glede družinskega življenja, predvsem v zvezi z izolacijo žensk in njihovim zapiranjem v krog družine.²⁰ Na samo velikost stanovanjskih hiš in število prostorov v notranjosti bivališč pa je vplival predvsem standard prebivalcev hiše, ki je bil odvisen od tega, kateremu socialnemu sloju so pripadali.

491

Vsi tlorisi so izhajali iz skupnega izhodišča oziroma iz skupne osnovne enote stanovanjske celice, ki sta jo tvorila *hajat*, veža ali predprostor, in *halvat*, soba.²¹ V dovolj velikih hišah sta se za *halvati*, sobami v pritličju oblikovala še mala soba ali *halvatić*, kjer so spali hišna pomočnica ali otroci enega spola,²² in *hudžera*, shramba za živila pri kuhinji.²³ Prvotno se kuhinja in stranišče nista nahajala v hiši. Kot nečista prostora so ju namestili v notranje dvorišče. V okoljih s hladnejšimi zimami pa je kuhinja prešla v notranjost bivališč za *hajat*. Tako je nastal *zimski mutvak*, zimska kuhinja, ki ni imela stropa, temveč se je odpirala skozi *dimluk*, prostor za odvajanje dima do podstrešja. Od tod se je dim odvajal skozi *badžo*, stransko odprtino na strehi.²⁴

Iz te osnovne tvorbe hiše je nastala delitev na moško hišo kot gospodarskim in javnim delom hiše s pripadajočim moškim dvoriščem, moško *avlijo*, ter žensko hišo z žensko *avlijo* kot gospodinjskim in družinskim delom hiše, kjer se je nahajala kuhinja. Vstop v žensko hišo je potekal preko moške *avlije*.²⁵ Moški del hiše je bil v takšnem primeru ločen od ženskega z visokim zidom, kjer se je nahajala *česma*, pipa s tekočo vodo, ponekod pa tudi *čekme dulaf*, odprtina v zidu, v katerem je bila nameščena vrtljiva omarica, preko katere so podajali hrano v moški del hiše, tako da so ženske ostale neopažene pred tujci.²⁶ Dve *avliji*, moško in žensko, so imele bogatejše fevdalne hiše. V moškem dvorišču so bili hlevi, hiša za služinčad in goste. V to dvorišče so smeli vstopati kmetje in vsi ostali, ki niso bili v bližnjih odnosih z družino. Žensko dvorišče je bilo intimno dvorišče družine. V njem je bil vodnjak ali pa *česma*, okrašeno je bilo s cvetjem in zelenjem. Nizka ograja ga je delila od velikega vrta.²⁷

¹⁹ Husref Redžić, nav. delo, str. 36.

²⁰ Husref Redžić, nav. delo, str. 105.

²¹ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 79–80.

²² Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 82.

²³ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 80.

²⁴ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 79.

²⁵ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 94.

²⁶ Ljubica Mladenović, Sarajevo u doba turskog fevdalizma. V: Sarajevo od najstarijih vremena do danas. Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1954, str. 50.

²⁷ Husref Redžić, nav. delo, str. 105.

Divanhana in kamerija

(vir: Trhulj Sead (ur.), Svrzina kuća: Svrzo's House, str. 73)

Le najbolj premožni družinski gospodarji so si lahko privoščili, da so zgradili moško in žensko hišo celo v dveh ločenih stavbah. To so bili bogatejši *begi*, mnogi *age* ter nekateri trgovci. V eni hiši je stanoval gospodar sam in v njej sprejemal svoje prijatelje in znance, v drugi hiši pa je imel svojo družino. Hiša, v kateri je stanoval on, se je imenovala *selamluk*, nekateri so ji rekli tudi *ahar*, hiša, kjer je prebivala družina, pa se je imenovala *hareem* ali *haremluk*. Siromašnejši musliman je sprejemal goste in prijatelje v isti hiši, v kateri je bivala tudi njegova družina, vendar v posebni, za to namenjeni sobi.²⁸

Ti osnovni prostori bivanja v pritličnem, zidanem delu hiše so se v nadstropju nadaljevali v poletno stanovanje, ki je bilo bolj odprto, zračno in svetlo. Stanovanje v pritličju okrog *zimskega mutvaka* je torej predstavljalo zimsko stanovanje, družina je v tem delu bivala pozimi in se grela ob ognjišču *zimskega mutvaka*. Hiša v nadstropju je imela v osnovi enako zasnovo prostorov. Vežo je predstavljala *divhana* ali *divanhana*. To je bil nekakšen balkon ali lesen stranski prizidek hiše, do katerega so vodile stopnice. *Divanhana* je stala na stebrih v pritličju, t. i. *bošluku*, in je bila prekrita s streho.²⁹ Prostor *divhanane* je družina uporabljala za razvedrilo v vročini

²⁸ Antun Hangi, nav. delo, str. 60.²⁹ Povzemam po: Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 80.

in *divanjenje*, razgovore.³⁰ Z ločitvijo na moško in žensko hišo s pripadajočima *avlijama* sta pri nekaterih hišah nastali tudi ločeni moška in ženska *divanhana* s svojimi moškimi in ženskimi stopnicami. Zveza med moškim in ženskim stanovanjem je v takem primeru potekala preko moškega *čardaka*, sobe za moške.³¹

Na zunanji strani se je *divanhana* nadaljevala v *kamerijo*, prostor za poletni oddih in uživanje, na drugi strani je vodila do vseh notranjih prostorov v nadstropju.³² *Kamerija* je bila tudi prostor, namenjen poležavanju v mesečini v toplih nočeh, na kar kaže izvor tega imena iz arabske besede za mesec.³³ V *kameriji* naj bi se sicer največ zadrževala domača dekleta, ki so tam vezla tkanine za svojo balo.³⁴ Bila je za dve, tri stopnice dvignjena nad *divanhano*,³⁵ obrnjena proti izbranim razgledom nad ulico, mesto ali vrt, sicer pa vsa prekrita s preprogami in obložena z blazinami.³⁶ Del *divanhane* je zavzemal tudi t. i. *abdestluk* ali prostor za obredno umivanje pred molitvijo, kot zahtevajo islamski verski predpisi. *Abdestluk* (ali tudi *abdesthana*) se je nahajala v moškem in v ženskem delu hiše, predstavljal pa jo je lesen umivalnik, ob katerem se je nahajal poln *ibrik*, vrč vode. Odtok iz *abdestluka* je bil speljan v zemljo izven hiše.³⁷

Čardaki so bile sobe v nadstropju. Tako kot *halvati* v pritličju so bili namenjeni bivanju. Vendar so prebivalci stanovanjskih hiš osmanskega tipa prostore uporabljali večnamensko. Čez dan so jim namreč prostori služili za bivanje, ponoči so jih preuredili za spanje. Temu je bila prirejena tudi njihova oprema. Če je imela hiša več *halvatov*, so v enem spali starši, v drugem pa otroci. Ali pa so posebej spali stari starši. V *halvatičih* so spale hišne pomočnice. Tudi *čardaki* in *čoški* so bili spalnice za družino.³⁸ *Čardaki* in *halvati* v moški hiši so bili namenjeni sprejemanju gostov, bili so torej nekakšne sprejemnice hiše. Ponavadi so bili ti prostori bogato opremljeni,³⁹ ker so služili "reprezentativnim" namenom. Posebnost med sobami v ženskem delu hiše pa so bile *djevojačke sobe* ali sobe za domače hčerke, ki so bile ponavadi v nadstropju. V sklopu hiše so imele tak položaj, da so segale nad ulico, na katero so gledale z zamreženim oknom, t. i. *ašik-pendžerom*.⁴⁰ Dekleta so sedela za temi okni, medtem ko so jim fantje pod njimi vasovali, *ašikovali*.

³⁰ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 82.

³¹ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 96.

³² Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 84.

³³ Tako pravi Grabrijan, ki navaja, da arabsko "el kameru" pomeni mesec. V: Dušan Grabrijan, *Kako je nastajala naša sodobna hiša*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1959, str. 79.

³⁴ Svetlana Bajić, *Ukrašavanje i motivi na bošnjačkom gradskom pokućstvu*. Iz zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, str. 7.

³⁵ Dušan Grabrijan, *Kako je nastajala naša sodobna hiša*, str. 79.

³⁶ Dušan Grabrijan, *Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu*, str. 84.

³⁷ Amra Madžarević, *Kultura stanovanja*. V: Svrzina kuća: Svrzo's House, str. 87.

³⁸ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 82.

³⁹ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 94.

⁴⁰ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 95.

Prostori za gospodinjska dela

Takšno stanovanje je torej obsegalo vse, razen prostorov za gospodinjsko ali umazano domače delo, ker je bila v načinu življenja muslimanskih prebivalcev močno poudarjena zahteva po osebni higieni in čistoči v stanovanjski hiši, kar je izhajalo iz muslimanskih verskih predpisov. Te dejavnosti so prebivalci v balkansko-osmanskih hišah opravljali v *avliji*. Poleti niso kuhali v hiši, temveč jim je zato služila poletna kuhinja ali poletni *mutvak*, ki so ga namestili pod improviziran, prekrit prostor nekje v *avliji*. Tu so se nahajali tudi kotel za pranje perila, stranišče in prostor za drva pod nadstreškom (*odumluk*).⁴¹

494 Gospodarski del hiše

Avlija kot celota z vsemi napravami in objekti za gospodinjsko delo je torej tvorila sestavni del hiše. Nekatere od mestnih hiš so imele tudi gospodarske prostore. To so bili *ahar* (hlev), gospodarska *avlija*, *hambari* (kašče) in *bostani* (vrtovi).⁴² Prehod na vrt je vodil skozi žensko avlijo do majhnih vrat, imenovanih *kapidžik*, sicer je avlijo od vrta ločeval zid.⁴³ Na notranjih straneh hišnih parcel so stanovalci postavili posebne vrtno ograje, *komšimke*, ki so omogočale notranjo zvezo med hišami.⁴⁴

Stavbno pohištvo

Čardaki in *halvati* so bili torej prostori, ki so bili namenjeni bivanju čez dan in spanju ponoči. Pohištvo teh sob so ponavadi sestavljale *sećije*, nizke vgrajene oblazinjene klopi, ki so se raztezale pod okni z ene ali dveh zunanjih strani. Ves ostali prostor je bil prazen, le preproga je pokrivala tla. Steno pri vratih je po celi dolžini prekrivala *musandera*, lesena, z rezljanimi ornamentami okrašena vzdana omara.⁴⁵ To, večinoma vgrajeno pohištvo, je bilo pravzaprav vse pohištvo, ki se je nahajalo v sobah. Vedno so ga namestili ob straneh, tako da je bila sredina sob prazna.

Od zgoraj je bila *musandera* odprta, da se je lahko zračila. Nahajala se je v vsakem *halvatu* in *čardaku* in je bila enotne, standardne oblike.⁴⁶ V srednjem delu *musandere* je bila peč z glinenimi pečnicami, ki so bile navznoter vdrt, torej oblikovane tako, da so akumulirale toploto in jo dolgo oddajale v prostor. Namesto peči je ponekod stal *odžak* ali kamin. Ob peči se je v *musanderi* nahajala majhna, le četrt kvadratnega metra velika kopalnica, *hamamdžik*. Topla voda za umivanje se je grela v posebnem glinenem vrču, ki je bil vgrajen ob strani peči.⁴⁷ Kopalnica

⁴¹ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 91.

⁴² Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 104.

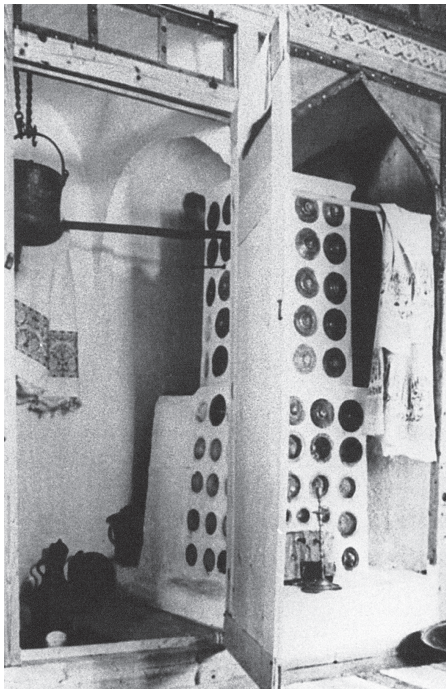
⁴³ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 102.

⁴⁴ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 113.

⁴⁵ Alija Bejtić, nav. delo, str. 47.

⁴⁶ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 140.

⁴⁷ Alija Bejtić, nav. delo, str. 47.

Hamamdžik in dušekluk

(vir: Dušan Grabrijan, *Bosensko orientalska arhitektura...*, str. 135)

je imela v podu kamnito korito z odtokom vode.⁴⁸ Vodo, ki se je grela v (bakrenem) kotlu za segrevanje vode, so zajemali z zajemalko in nalivali v *setilj*, posebno posodo s pipico, obešen nad višino glave, in se z njo oblivali kot s prho. V ta mali prostor so obešali tudi brisačo in odlagali nekatere druge posode.⁴⁹ *Hamamdžike* so si lahko privoščili predvsem bogatejši prebivalci mest, v njihovih hišah je imela take kopalnice vsaka soba.⁵⁰ Preostali del *musandere* je zavzemal *dušekluk*, v katerega so čez dan spravljali posteljnino. Zvečer so namreč posteljnino razgrnili po *sećijah* ali po tleh, s čimer se je soba za dnevno bivanje spremenila v spalnico.⁵¹

Za bivalne prostore v hišah osmanskega tipa so bili značilni nizki stropovi. Prostori v pritličju so navadno merili 2,1 metra, v nadstropju 2,3 metra, vrata pa so bila visoka le 1,75 metra. Okna v *čardakih* so bila nameščena na vseh zunanjih stenah.⁵² Bila so številna in so segala skoraj do stropa. Ponavadi so bila enokrilna

⁴⁸ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 140.

⁴⁹ Zorica Janjić-Černjavski, *Vodič kroz Svrzinu kuću*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1976, str. 8.

⁵⁰ Husref Redžić, nav. delo, str. 88.

⁵¹ Alija Bejtić, nav. delo, str. 49.

⁵² Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 137.

in v *čardakih* ženskega dela hiše zakrita z lesenimi rešetkami, *mušebki*, da so bile ženske skrite pred pogledi tujcev. V pritličju je bilo oken malo in bila so nizka.⁵³

Notranja oprema sob

Večino pohištva je torej sestavljalo le vgrajeno pohištvo. Za odlaganje manjših predmetov, na primer pip, tobaka, kozarcev, so uporabljali *dolafe*, vgrajene omarice. Miz in stolov, kot na Zahodu, niso poznali. Še konec 19. stoletja si jih lahko našel le v hišah ag, begov, nekaterih trgovcev in efendijev.⁵⁴ Uporabljali so mizice, imenovane *sinija* ali *sofra*, ki so bile okrogle plošče na nizkih nogah. V sobo so *sofro* prinesli samo takrat, ko so jedli in takrat so se posedli po tleh okoli nje. Sicer je visela na zidu v kuhinji ali v veži. Sedeli so na *sećijah* ali na tleh.

496

Oprema kuhinj

Tudi oprema kuhinj je bila v osmanskem obdobju razmeroma preprosta. V kuhinji se je nahajalo le odprto ognjišče, klop in police za odlaganje posode, *hambar* (skrinja za žito ali moko) in *načva* (nečke). Posoda je bila treh vrst. Shranjevanju vode so bili namenjeni *džugum*, velik vrč za vodo, in *testija*, manjši vrč. Osebna higiena je bila pri muslimanih pomembna že zaradi verskih razlogov, poleg tega pa so uporabljali le žlice, sicer so hrano večinoma jedli kar s prsti, zato je bilo umivanje rok pred in po jedi obvezno. Temu sta služila *ledžen*, umivalnik s pokrovom, in *ibrik*, vrč za pranje rok.

Kuhali so v *bakraču*, bakrenem kotlu, ki je visel nad ognjiščem na verigi. Nad ogenj so postavili *sadžak*, trinožno stojalo, tako da so na njem lahko kuhali hrano v *tendžerih*, loncih. Hrano so jedli s *sahanov*, kovinskih krožnikov s pokrovom. Za pitje mleka ali juhe so uporabljali skodele, imenovane *čase*, testenine in slaščice so pekli ali servirali na *tepsiji*, nizkem okroglem pladnju oziroma pekaču, na *demirliji*, velikem okroglem pladnju, pa so servirali jedi ob svečanih priložnostih. Posodo so prali v *kazanu*, kotlu za pranje posode.

Tretja skupina posod je služila kuhanju in serviranju kave. Kuhali so jo bodisi na *odžaku*, ognjišču, bodisi na *mangali*, posebni bakreni posodi za žerjavico. Kuhali so jo v *džezvah* in servirali na pladnju, *tabaku*, v majhnih skodelicah, *fildžanih*. Vsa posoda, razen fildžanov, je bila iz kositra ali iz bakra, prevlečenega s kositrom.⁵⁵ Bakreno posodje so uporabljali vsi družbeni sloji.⁵⁶

Nekatere značilnosti načina življenja v hiši osmanskega tipa

Na podlagi do sedaj predstavljenih značilnosti načina življenja lahko povzamemo več ugotovitev, in sicer da so na podobo bivalne kulture v stanovanjski

⁵³ Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 159.

⁵⁴ Antun Hangi, nav. delo, str. 63.

⁵⁵ Povzemam po: Dušan Grabrijan, nav. delo, str. 133–134.

⁵⁶ Lebiba Džeko, Umjetnost tradicionalnih oblika izražavanja u drvetu i metalu. V: Ukrašavanje i motivi..., str. 15.

Soba, pripravljena za obed
(vir: Trhulj Sead (ur.), Svrzina kuća: Svrzo's House, str. 80)

Soba, pripravljena za spanje
(vir: Trhulj Sead, (ur.), Svrzina kuća: Svrzo's House, str. 100)

hiši osmanskega tipa močno vplivali nekateri muslimanski verski predpisi. Zaradi izoliranega življenja žensk, ki so se morale skrivati pred pogledi tujcev, so bile hiše na delu, ki je mejil na ulico, obdane z visokimi zidovi. Hiše so imele moški in ženski del pa tudi moško in žensko *avlijo*. Okna na ženskem delu hiše so bila zamrežena z lesenimi rešetkami, imenovanimi *mušebki*. Zaradi verskih predpisov o vzdrževanju osebne higiene so imeli muslimani v hišah v vsaki sobi majhno kopalnico, *hamamdžik*.

Značilnosti stavbnega pohištva in notranje opreme nam razkrivajo, da je bila za bivalno kulturo v osmanskem obdobju značilna uporaba t. i. nizkega kulturnega horizonta. Pohištvo je bilo prilagojeno prevladujoči drži človeka v teh prostorih, s sedenjem "po turško" na *sećijah* ali na tleh v času obeda. Takšna drža oziroma uporaba nizkega kulturnega horizonta je zahtevala prilagoditev vseh dimenzij prostora dosegu človekove roke. Zato so bili nizki tudi stropovi, okna pa številna in velika, vsaj v zgornjem nadstropju, in nameščena tako, da so omogočala razgled iz nizkega čepečega položaja.⁵⁷

Stare bosanske hiše osmanskega tipa so se torej proti ulici zapirale z zidom, a so se navznoter odpirale proti naravi, proti vrtu in sadovnjaku. V arhitekturi teh hiš so z izbiro terena, lege in položaja poskušali čimbolje izkoristiti vpliv naravnih elementov, sonca, vode, rastlinja, kar priča o visoki stopnji stanovanjske kulture.⁵⁸ Drevesa, ki so jih zasajevali ob džamijah, ali tista, ki so jih pustili rasti, ko so načrtovali gradnjo nove hiše, zelenje vrtov in sadovnjakov znotraj hišnih parcel ter okrasno rastlinje v notranjosti ženskih *avlij*, pričajo o tem, da je bilo vključevanje narave pomembna sestavina tako urbanizma kot bivalne kulture.

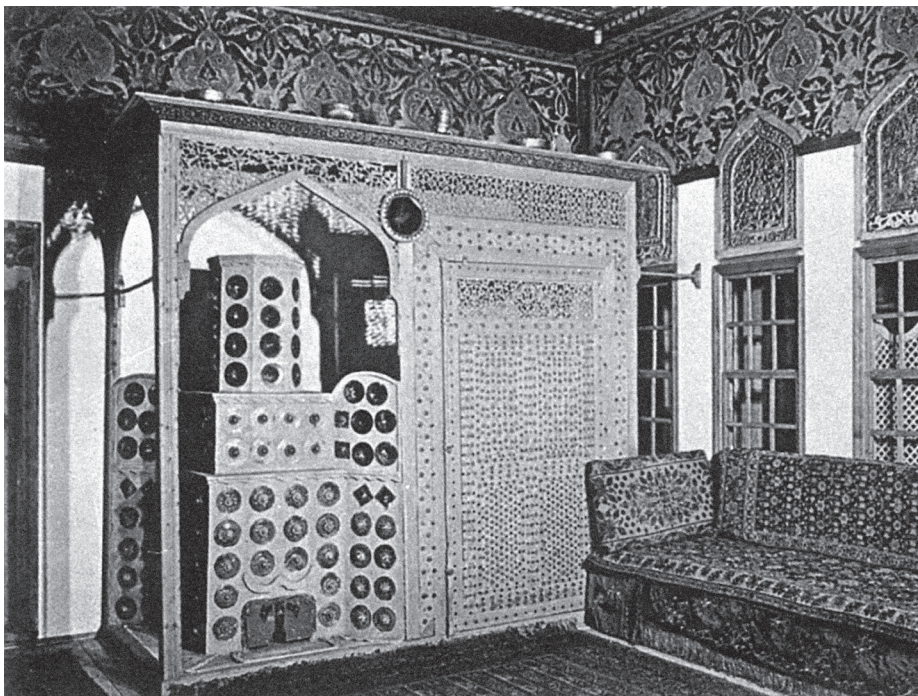
V družabnem življenju je bilo pomembno medsebojno obiskovanje, ki mu domačini pravijo *sijela*, drugače pa v času osmanske vladavine družabnega življenja v zahodnem smislu niso poznali. Ker ni bilo gledališč, koncertov ali katerekoli druge javne zabave, so se ženske predvsem obiskovale med seboj na *sijelih* ali hodile na izlete na lepe kraje v okolici, na *teferič*.⁵⁹

Ženske so sicer opravljale vsa gospodinjska dela, pripadala pa jim je tudi vzgoja otrok. Njihovo mesto je bilo predvsem v krogu družine, v ženskem delu hiše, kamor tujci niso imeli vstopa. Tu, v stanovanjski hiši, so se ženske ukvarjale tudi z vezenjem in tkanjem preprog, z dejavnostmi, ki so se močno uveljavile z osmanskimi vplivi v urbanizmu, arhitekturi in stanovanjski kulturi. V bosanski mestni stanovanjski hiši osmanskega tipa, ki je imela malo pohištva, so bili preproge in vezeni izdelki pomembni deli notranje opreme. Z vezenjem so okraševali številne predmete iz blaga: posteljnino, prevleke za okrasne blazine, zavese, tapiserije, *levhe* ter *mahrane*, rute, ki so jih uporabljali ob *abdestu*, in tiste, ki so jih nosile ženske

⁵⁷ Husref Redžić, nav. delo, str. 106.

⁵⁸ To značilnost ureditve bosanskih mest osmanskega obdobja omenja več avtorjev, ndr. Mevlida Serdarević in Ajnija Omanić, Bošnjacka kultura ponašanja. Svjetlost, Sarajevo 2000, str 8; Džemal Čelić, Utjecaj Turaka na materialnu kulturu jugoslovenskih naroda, str. 403.

⁵⁹ Heinrich Renner, Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko: Putovanja Henrika Rennera. Hrvatska dionička tiskara, Mitrovica 1900, str. 85–86.

Musandera, peč, seccija(vir: Dušan Grabrijan, *Bosensko orientalska arhitektura...*, str. 168)

na glavi. Vezenje, in ravno tako tudi tkanje, je bilo izključno žensko opravilo, namenjeno predvsem domačim potrebam. Ženske so ga opravljale za zidovi hiš ali vrtov. Svoje izkušnje so začele pridobivati že zgodaj, saj so se tkanja od starejših izkušenih vezilj učile že deklice, tako da je tradicija prehajala iz generacije v generacijo, čeprav so v svoje delo vnašale tudi lastno ustvarjalnost. Vezilje, ki so se imenoval *radilje*, so delale tudi po naročilu bogatih družin ali pa so svoje izdelke ponudile naprodaj na trgu.⁶⁰

Enak tip hiše so v osmanskem obdobju, kot smo že omenili, prevzeli tudi pripadniki drugih veroizpovedi. Iz izsledkov raziskave o stanovanjski arhitekturi Foče izvemo, da so imele za muslimanske in pravoslavne hiše skupne značilnosti v gradnji in dekoraciji. Pravoslavne hiše so se od muslimanskih razlikovale le v tem, da so skoraj vse namesto *divhane* in *kamerije*, ki so ju imele sicer prav vse muslimanske hiše, imele nekakšno verando, zunanje stopnišče, ki je vodilo iz pritličja v hodnik v nadstropju. Pravoslavno prebivalstvo v svojih hišah tudi ni gradilo *hamamdžikov*.⁶¹ Prevzemanje sestavin stanovanjske kulture muslimanov se ni nanašalo le na podobo stanovanjske arhitekture in notranje delitve prostorov, temveč tudi na podobnosti v stanovanjski opremini. Hrvaški popotniki so leta 1857

⁶⁰ Povzemam po: Svetlana Bajić, nav. delo, str. 8–9.

⁶¹ Alija Bejtović, nav. delo, str. 50–51.

obiskali enega od premožnejših pravoslavnih trgovcev v Banja Luki, ki je imel v mestu najlepšo novo hišo. Bila je grajena v bosanskem slogu, kar je pomenilo, da je imela sredi hiše dvorano, torej *hajat*, v katero si prišel mimo pokritega stebrišča, torej *trema* ali *bošluka*, obrnjenega proti dvorišču. Iz te dvorane je več vrat vodilo v posamezne sobe, ki so bile opremljene z nizkimi *divani*, prekritimi z blazinami ter preprogami, ki so pokrivalo tudi tla. Peči v sobah so bile enake kot v vseh bosanskih hišah. Velika okna, ki so se vrstila drugo ob drugem, so bila prepletena z lesenimi rešetkami, torej z *mušebki*. Na zidu so visele svete ikone. Edino, kar je obiskovalca bodlo v oči, so bile evropske postelje, ki se niso skladale z ostalo vzhodnjaško opremo.⁶²

500

Evropski vplivi so se v opremi bivališč v bosanskih hišah osmanskega tipa začeli pojavljati v 19. stoletju, čemur je bila vse bolj izpostavljena tudi prestolnica države. Ure in ogledala so se pojavila že prej, tudi v muslimanskih hišah, v ostalih bogatih hišah pa so začeli vzporedno uporabljati *sećije* ter stilne stole in komode, ob *mangalah* in bakreni posodi pa porcelan in *escājg* (jedilni pribor).⁶³ Angleška popotnika, ki sta po Bosni in Hercegovini potovala v času vstaje leta 1875, sta bila pozvana v goste v *konak* banjaluškega paše. Medtem ko so stari gospod in še nekateri drugi visoki predstavniki osmanskih oblasti sedeli na *divanu*, so za "Evropejce" prinesli stole. Njegova visokost je poleg tega nosila sivo obleko evropskega kroja.⁶⁴

Sklep

Predstavljeni urbanizem, urbana topografija, balkansko-osmanski tip stanovanjske hiše in bivalna kultura njenih prebivalcev ter urbani način življenja pod vplivom osmanske kulture so bili za mesta Bosne in Hercegovine značilni v obdobju osmanske vladavine v deželi. Konec tega obdobja z avstro-ogrsko okupacijo je poleg političnih in gospodarskih sprememb pomenil tudi začetek močnega uveljavljanja zahodnoevropskih vplivov v urbanizaciji mest, stanovanjski arhitekturi in s tem v bivalni kulturi. Značilna oblika mestne arhitekture, spoj osmanskih vplivov in domačega znanja, je tako sčasoma postala del preteklosti in kulturne dediščine dežele. Kolikšna je bila skrb za ohranjanje in kakšen je bil odnos do dediščine osmanskega urbanizma v kasnejših obdobjih, tudi v nedavno minuli vojni na tem območju, kako se je spreminjala stanovanjska kultura prebivalcev v stanovanjskih hišah osmanskega tipa ter stanje te dediščine danes bi zato razkrila še nadaljnja, bolj poglobljena in na terensko delo oprta raziskava.

⁶² Ivan Kukuljević Sakcinski, Putovanje po Bosni. V: Izabrana djela. Matica Hrvatska, Zagreb 1997, str. 338.

⁶³ Zorica Janjić-Černjavski, nav. delo, str. 5.

⁶⁴ Arthur Evans, Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875: Sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtnom na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku republiku. Veselin Masleša, Sarajevo 1973, str. 123.

VIRI IN LITERATURA

- BAJIĆ, Svetlana, Džeko, Lebib (1998): *Ukrašavanje i motivi na bošnjačkom gradskom pokućstvu: iz zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH.
- BEJTIĆ, Alija (1966): Ali-pašina mahala u Sarajevu: prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada. V: *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, knjiga II*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- BEJTIĆ, Alija (1956): *Povijest i umjetnost Foče na Drini*. Zagreb: S.n.
- ČELIĆ, Džemal (1955): Utjecaj Turaka na materialnu kulturu jugoslovenskih naroda. V: Miroslav Krleža (ur.): *Enciklopedija Jugoslavije, Knj. 8*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ. Str. 402–408.
- EVANS, Arthur (1973): *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtno na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku republiku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- GRABRIJAN, Dušan (1985): *Bosensko orientalska arhitektura v Sarajevu s posebnim ozirom na sodobno*. 501
Ljubljana: Partizanska knjiga.
- GRABRIJAN, Dušan (1959): *Kako je nastajala naša sodobna hiša*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HANGI, Antun (1990): *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- JANJIĆ-ČERNJAVSKI, Zorica (1976): *Vodič kroz Svrzinu kuću*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, Ivan (1997): Putovanje po Bosni. V: *Izabrana djela*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- MLADENović, Ljubica (1954): Sarajevo u doba turskog fevdalizma. V: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva. Str. 45–95.
- RADIĆ, Antun (1936): Izvješće urednika akademskog "Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena" o putovanju njegovu po Bosni i Hercegovini objavljena u vrijeme od 20. srpnja do 21. kolovoza 1899. V: *Sabrana djela, knjiga I: Narod i narodoznanstvo*. Zagreb: Seljačka sloga.
- RENNER, Heinrich (1900): *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko: putovanja Henrika Rennera: s tristapedesetpet ilustracija po slikama W. L. Arndta, E. Arndt - Čepolina i dr. te po fotografskim snimcima: s geografskom kartom*. Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara.
- REDŽIĆ, Husref (1982): *Islamska umjetnost*. Beograd: "Jugoslavija"; Zagreb: Spekter; Mostar: Prva književna komuna, (Umetnost na tlu Jugoslavije).
- SERDAREVIĆ, Mevlida, Omanić Ajnija (2000): *Bošnjačka kultura ponašanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- SMLATIĆ, Sulejman (1978): *Banja Luka: Grad i njegove funkcije*. Sarajevo: Svjetlost.
- TRHULJ, Sead (ur.) (2001): *Svrzina kuća: Svrzos House*. Sarajevo: Muzej Sarajeva.

BESEDA O AVTORICI

Alenka Avžlahar, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja in sociologinja kulture. Poleg etnologije mest in etnologije Balkana jo zanimajo zlasti ženske študije in feministična antropologija. Kot mentorica je vodila etnološki študijski krožek *Življenje Ljubljancev skozi čas*.

ABOUT THE AUTHOR

Alenka Avžlahar is a BA in ethnology, cultural anthropology, and the sociology of culture. In addition to the ethnology of towns and that of the Balkans, she is particularly interested in female studies and feminist anthropology. She acted as the head and mentor of the ethnological study group "*Life in Ljubljana through the ages*".

SUMMARY

TO LIVE AND DWELL IN THE OTTOMAN TOWNS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

502 Under the Ottoman Rule, the towns of Bosnia and Herzegovina were strongly influenced by Ottoman urbanism which was reflected in the typical architecture of public and sacral buildings, in a specific urban topography, and in the appearance of residential houses of the Ottoman type. One of the principal characteristics of spatial planning in Ottoman urban settlements was the consistent functional division into an economic area, the *čaršija*, and residential areas, *mahale*. The *čaršija* was always in the centre of the urban settlement, and the individual *mahale* spread out around the *čaršija*. The influences of the Ottoman culture in the appearance of residential buildings showed in their exterior, in the typical interior layout, the furnishings, the use of the individual rooms, and in some characteristics of the way of living of their inhabitants. The residential buildings of the Ottoman type were surrounded by a high wall and behind the wall were the interior courtyards – *avlije*; the buildings were divided into a male and a female section with adjacent courtyards, and into winter and summer quarters. The dwelling culture of this type was characterised by a low cultural horizon and the multifunctional use of rooms.